

А.Алдаш

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ӘСКЕРИ ІС САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖАЙ-КҮЙІ

Аннотация. Тіл стратегиясына қатысты заңнамалық құжаттарда Қарулы Күштер мен құқық қорғау органдарының күнделікті қызметінде қолданылатын терминдік аталымдарды реттеудің өзектілігіне назар аударылуы тегіннен-тегін емес. Өткен ғасырдағы тарихи қалыптасқан жағдайларға – әскери салаға қатысты іс-шаралардың ортақ және үстем саясаттың ықпалында қарастырылуына байланысты қазақ тіліндегі әскери және заң терминдерінің негізгі бөлігінде өзге тілдерден енген атаулардың қамтылғаны мәлім. Қазіргі кезде қазақ терминжасамын қалыптастыруда төл тілдің мүмкіндіктерін сарқа пайдалану ұстанымы басшылыққа алынып отырғандықтан, әскери атауларды түзуде осы принципке мән берілуде.

Тірек сөздер: әскери іс, әскери термин, қазақыландыру, семантикалық мүмкіндіктер, қолданыс.

А.Алдаш

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ТЕРМИНЫ ВОЕННОГО ДЕЛА: СОЦИАЛЬНОЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

Аннотация. В законодательных документах, касающихся языковой стратегии, уделено внимание актуальности регулирования терминов, используемых в повседневной деятельности Вооруженных сил и правоохранительных органов. Как известно, в связи с исторически сложившимися обстоятельствами прошлого века, под влиянием общей и доминирующей политики основная часть военно-правовых терминов в казахском языке стала включать названия из других языков. Так как в настоящее время формирование казахской терминологии руководствуется принципом использования потенциала родного языка, этому принципу придается значение при формировании воинских званий.

Ключевые слова: военное дело, военный термин, казахизация, семантические возможности, употребление.

A. Aldash

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology, Professor
Almaty, Kazakhstan

TERMS OF THE MILITARY DISCIPLINE: SOCIAL AND LINGUISTIC STATE

Annotation. In the legislative documents related to the language strategy, attention is paid to the relevance of regulating the terms used in the daily activities of the Armed Forces and law enforcement agencies. As it is known, due to the historical circumstances of the last century, under the influence of the general and dominant policy, the main part of military-legal terms in the Kazakh language began to include names from other languages. Since at present the formation of the Kazakh terminology is guided by the principle of using the potential of the native language, this principle is given importance in the formation of military ranks.

Keywords: military discipline, military term, Kazakhization, semantic possibilities, usage.

Қазақстан Республикасында қазіргі кезеңде қалыптасып отырған әлеуметтік-мәдени жағдай және оған әсер ететін сыртқы және ішкі факторлар қоғам мүшелері арасындағы тілдік үдерістерді объективті түрде ғылыми зерделеудің және тілдік орта қалыптастыру жөніндегі шаралар жүйесін одан әрі жетілдірудің өзектілігін танытып отыр.

Тілдерді функционалды дамытудың қолайлы модельдері жасалуда, тіл құрылысының міндеттері одан әрі нақтылана түсуде. Қазақ тілінің бірізділігі мен тиісті стандартқа келтірілуін қамтамасыз етуге бағытталған сан алуан іс-шаралар жүзеге асырылып келеді. Тіл саясатының іске асыру тетіктері мемлекеттік тілді дамытуға экономикалық қолдау жасау проблемалары сындарлы түрде қалыптасқан. Осындай маңызды іс-шаралардың негізінде ғылым мен техниканың көптеген салаларында қазақ тілінің функционалды қызметі айтарлықтай дәрежеде жетілдірілгені байқалады. Дегенмен тар аядағы бірқатар салаларда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қызметі әлі де болса әлсіз. Осындай салалардың бірі – біздің еліміздегі Қарулы Күштер құралымдары және басқа да жалпы әскери құралымдар. Бұдан 15 жыл бұрын 2001 жылы бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштер жүйесінде мемлекеттік тілді енгізу процесі басталды. Қазіргі заманғы қазақ әскери терминологиясының қалыптасыу процесі жүріп жатыр. Алайда әскери құрамалардың күнделікті қызметтік міндеттерін орындау барысында мемлекеттік тілдің қолданылуы шектеулі күйде қалып отыр. Бұл жерде негізгі күш-жігерді арнаулы әскери лексиканы қалыптастыру мен мемлекеттік тілді оқытуға жұмсау қажет» [1] деп көрсетілген еді. Әрине, осы кезең ішінде әскери құралымдарға мемлекеттік тілді енгізу бойынша атқарылып келе жатқан іс-шаралардың бар екендігі және олардың тиімді болып отырғандығы даусыз. Дегенмен қоғамның осы маңызды саласында – әскери салада негізгі түсініктер мен ұғымдарды беретін әскери терминологияны қалыптастыру баяу жүзеге асырылуда. Бұның бірнеше себептері бар.

Тіл стратегиясына қатысты заңнамалық құжаттарда Қарулы Күштер мен құқық қорғау органдарының күнделікті қызметінде қолданылатын терминдік аталымдарды реттеудің өзектілігіне назар аударылуы тегіннен-тегін емес. Өткен ғасырдағы тарихи қалыптасқан жағдайларға – әскери салаға қатысты іс-шаралардың ортақ және үстем саясаттың ықпалында қарастырылуына байланысты қазақ тіліндегі әскери және заң терминдерінің негізгі бөлігінде өзге тілдерден енген атаулардың қамтылғаны мәлім. Қазіргі кезде қазақ терминжасамын қалыптастыруда төл тілдің мүмкіндіктерін сарқа пайдалану ұстанымы басшылыққа алынып отырғандықтан, әскери атауларды түзуде осы принципке мән берілуде. Дегенмен әскери іс бойынша жарық көрген, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминологиясы бекіткен әскери іс

терминдерінің салыстырмалы-статистикалық мәліметтеріне көз салатын болсақ, негізінен сөзбе-сөз аударылған терминдік аталымдардың басым екендігін байқаймыз. Бұл — заңды да, өйткені бұрын өзге тілдегі баламасы қолданылып келген көптеген атаулардың (әсіресе тіркестердің) қазақша баламасын жасауда калька — сөзбе-сөз аударма жасау тиімділік танытады; оның тиімділігі — нақты бір заттың, құбылыстың ұғымдық сыйымдылығының екінші тілде (қазақ тілінде) дәлме-дәл жеткізілетін мүмкіндігінде; ал бұл атау арқылы берілетін түсінікті шапшаң қабылдауға ықпал етеді. Мәселен, белгілерді *бейнеқушейіткіш* (видеоусилитель отметок), *белгіленген нүктемен сан* (число с фиксированной точкой); *өртегіш заттар* (зажигательные вещества), *аса маңызды ұшулар* (особо важные полеты) типтес қазақшаланған терминдік сөз орамдарының кейбірінің құрылымдық-формалды дәлме-дәлдігінің қазақ синтаксисінің табиғи заңдылықтарына қайшы келетіндігіне қарамастан (қараңыз: *белгіленген нүктемен сан* деген тіркес қазақ тілінің синтаксистік заңдылығына сәйкес келмейді, орыс тіліне тән құрылым формалды түрде сақталған) лексикалық мағыналық жағынан артықшылығы — басқа тілдегі лексема арқылы берілетін ұғымдық аппаратты шапшаң түсінуді жеңілдетуінде. Қазақыландырылған термин түзудегі калька әдісінің рөлі және оның теориялық қисыны қазақ тілтанымның іргетасын қалаушы ғалым Қ.Жұбановтың еңбектерінен бастау алады [2] және терминге қағысты сөзбесөз әдістің мәселесі сөз болғанда, Қ. Жұбановтың көзқарастары әрдайым ғылыми және практикалық сүйеніш бола алады.

Сөз ретінде айта кетелік, «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әскери іс» деп аталатын бекітілген терминдердің тізбесінен тұратын салмақты лексикографиялық еңбек жарық көрді, 12000-ға жуық термин енгізілген бұл еңбектің, айталық, тек «А» әрпі бойынша түзілген лұғат қатарының 70-80 пайызын сөзбе-сөз аударылған аталымдар құрайды.

Тарихи әскери атаулар және олардың сөзтөркіні, қолданылатын салалары туралы Орхон-Енисей жазбаларынан, Ш. Уәлихановтың, Е. Шипованың, Ә. Қайдардың, А. Аманжоловтың, Р. Сыздықтың еңбектерінен кездестіруге болады. Ғалымдар зерттеулерінде қазақтың ауыз әдебиеті мен батырлар жырларында ұшырасатын әскери терминдер талданады. Мәселен, академик Ә. Қайдар батырлар жырындағы әскери лексиканы 5 топқа бөліп қарастырады: 1) личное боевое оружие воина-батыра; 2) вспомогательные предметы воинского снаряжения; 3) доспехи воина-батыра; 4) боевое знамя; 5) боевые ударные и духовые инструменты [3].

Академик Р. Сыздық зерттеулерінде *берен, көбе, сауыт, кіреуке, дулыға, жебе, аламан, айдауыл, қарауыл, жасақ, қосын, сарбаз, ұлан, шарболат, сақетер* (қылыш мағынасында) сияқты бірқатар әскери атауларға этимологиялық талдау жүргізілген [4].

Қазақ терминдерінің әлеуметтік және лингвистикалық ерекшеліктерін халық тарихына және тілдің табиғи заңдылықтарына байланыстыра зерделеп, қазіргі заманғы қазақ терминологиясы мен терминжасамының теориясы мен практикасын қалыптастыру мен орнықтырудың көш басында келе жатқан белгілі ғалым, академик Ө. Айтбайұлы қазақыландырылған терминдерді түзуде қазақ сөзінің семантикалық мүмкіндіктерін барынша нақтылап берген болатын [5].

Ғалымдардың көрсетуінше, қазақ жерінде кәсіби әскерилер сословиесі болған, қазақ тарихында батырлық дәстүрдің орны ерекше (эпостар мен жырлардың барлығының дерлік батырлықты баяндауға құрылғаны мәлім). «Ер қаруы — бес қару» дегеннің мәні тереңде. *Қылыш, семсер, наркескен, зұлтықар, алдаспан, айбалта, мылтық, садақ, қозыжауырын садақ, сауытбұзар садақ* типтес аталымдардың кейбірін әскери іске арналған терминологиялық сөздіктерден кездестіре алмайсыз. Қазіргі кезеңде орныққан

«күзет» (охрана) мағынасы үшін байырғы замандарда *қорғауыл, сырттауыл, сайдауыл* тәрізді атаулар болғаны туралы да деректер бар.

Тарихи әскери атаулардың бірқатары құзырлы орган (Мемлекеттік терминологиялық комиссия) тарапынан бекітіліп, арнаулы сөздікке енгізілген және олар бекітілгендіктен әскери іс салаларында қолданылуға мүмкіндіктері бар екендігіне назар аудартамыз. Әскери істе кеңінен қолданысқа түсуге жол ашатын басты факторлар: а) олардың семантикалық жағынан айқындығы; ә) қолданыс жиілігінің жоғары болуы. Бекітілген терминдер сөздігінің 11-інші томында *ұлан, сарбаз, жасақ, алғыншы, берен, айдауыл, жебе, оқсауыт, қарауыл, дулыға, жортуыл (жеке жортуыл), оқиантай, дүмтабан, қарсап, маңдайшеп, құндақ, сүмбі, төсей атыс* тәрізді тарихи мазмұнды әскери терминдер кездеседі [6, 7]. Олардың бір тобының қазіргі әдеби нормаға айналуы, Қарулы Күштер мен құқық қорғау органдарының күнделікті қызметінде, заңнамалық құжаттарда көрініс табуы, осы сала мамандарына түсінікті болуы олардың мағыналық дәлдігі мен қолданыс жиілігінің жоғарылауына тікелей байланысты.

Құзырлы орган бекітіп, сөздіктерге енгізілгенімен, мағынасын анықтау, талдау арқылы жалпы қолданыс – әдеби норма дәрежесіне жеткізуге болатын тарихи әскери атаулардың бірі – *берен* сөзі. Сөздікте *берен – бронезилет/пулезащитная куртка* мағынасында ұсынылған [3]. Этимологиялық түсініктемелер бойынша батырлар жыры мен халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін бұл сөздің бірнеше мағынасы бар: 1) ең мықты болат, берік металл; 2) сол болаттан, металдан жасалған қылыш, семсер, кездік, қанжар, пышақ; 3) сауыт, көбе; 4) батыр, күшті, мықты адам, асыл адам. Аталғандардың барлығын да дерлік *берен* сөзінің негізгі мағынасы деп тануға болады, сондықтан олардың ішіндегі 3-інші семантика *бронезилет* терминінің ұғымдық сыйымдылығына, осы заттың түпкі мағынасына үндесе алады. Дегенмен әскери іс бойынша оқулықтар мен оқу құралдарында дәл осы мағынада шеттілдік аталым жұмсалып келеді. *Берен* сөзінің әлі де болса бейтарап мағынадағы әскери термин ретінде орнығуын мойындаптай тұрған факторлардың бірі – осы сөздің экспрессиялық ренкінде, антропонимдік қызмет (*Берен* деген кісі есімі де ұшырасады) атқаруында. Бұл мысалды келтіріп, аз-кем талдау ұсынуымыздың бірнеше себебі бар: әдетте, қандайда бір сөз түсініксіз болса (ал орта жас мөлшеріндегі қазіргі қоғам мүшелері үшін тарихи, көнерген сөздердің бейтаныс болуы – заңды құбылыс), оны «*орынсыз/қажетсіз/түсініксіз/дұрыс емес/сәйкес емес/шеттілдік термин маған ыңғайлы және түсінікті*» тәріздес бағалаулар басталады да, ақырында қазақтың төл сөзі кейінгі қатарға ығыстырылады. Жалпы ғылыми-техникалық атауларды, оның ішінде әскери атауларды беруде қазақ тілі сөздік құрамының әлеуеті төмен деген көзқарас қалыптаса бастайды. Тарихи немесе көнерген сөздердің әдеби тілге қайта айналып келіп, термин ретіндегі семантикалық қабілетін қолдау, талдау, түсінуден гөрі калька тәсілімен жасалған аталымдарды қабылдау оңайырақ болып шығады. Демек, осындай субъективті және біржақты бағыттарға жауап беретін дәйекті дәлелдемелер болуы үшін ең бастысы семантикасы орнықты және анық қазақтың төл сөзінің ұғым, құбылыс атауын беруге толыққанды сәйкес келетіндігін түсіндіру, дәлелдеу жолдарына барынша көңіл бөлу қажет болады.

Қазақ халқының әскери-жауынгерлік табиғи атауларының бір тобы ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарында Ахмет Байтұрсынұлының бастамасымен қазақ зиялылары топтастырып жинақтап, сөздік ретінде ұсынған «Орысша-қазақша әскерлік атаулар» деп аталатын еңбекте көрініс тапқан [8]. Сөздіктегі *айдаушы (досылатель), аламан (партизан), дағыра (барaban), мүйет (багор), сүңгір (подводная лодка), шапқын (атака), ергенек (рама), далағай (плац), іркін (шлюз), оқиашар (пулемет), отиашар (огнемет), түмен*

(дивизия), бесатар (винтовка) типтес атаулар әскери терминдер қатарын толықтырған. Алаш зиялылары іріктеген әскери атаулардың тағдыры да әртүрлі: олардың бірқатары сөз сандығына орнықты орналасып, потенциал сөз деңгейінде болса, екіншілері – *оқишашар (пулемет), отишашар (огнемет), көздедек (визировать), оқишантай (патронтаж), айдаушы* (айдаушы түрінде) аталымдары қазіргі заманғы жаңа лексикографиялық еңбектердің [3; 4] лұғаты қатарынан орын алған. Бұл жайт әскери терминдерді біріздендіру жолындағы ізденістердің байыпты жүргізіліп келе жатқандығына дәлел бола алады.

Бекітілген, ұсынылған терминдердің қатарындағы тарихи әскери атаулар да, мағынасы түсінікті сөздің терминденуі арқылы жасалған аталымдардың кейбірі де «қолданысқа түспей отыр қолданысқа түсе алмайды» деген заңды сұрақтардың туындайтыны да белгілі. Бұл ретте субъективті бағалаудан гөрі қолданысқа енбеуінің әлеуметтік-саяси факторларын назарда ұстай отырып, әрбір терминнің тағдырына саналы көзқараспен қарау керек болады.

Қазақ жеріндегі ұлттық-рухани құндылықтарды танып-білу елдің егемендігін, конституциялық құрылымын, ел аумағының қауіпсіздігін сақтау, қорғау мен күзету жүктелген әскери іс саласындағы қазақстандық азаматтардың әскери қызметінің маңызды құрамдас бөліктеріне айналуы тиіс. Әскери қызмет қашанда *халық – мемлекет – мемлекеттің аумағы – мемлекеттің қауіпсіздігі – елдің бейбіт өмірі* тәріздес әлеуметтік-саяси ұғымдармен тығыз байланыста, алайда әскери қызметті әскери-жауынгерлік міндеттерді атқарудың көлемімен ғана шектеуге болмайды. Дәл осындай шектеулік қалыптасқан жағдайда және оған басымдық берілетін болса, әскери қызметші жоғарыда аталған аса маңызды біртұтас ұғым-түсініктерді жоғары саналылықпен сезіне алмайды және өзінің басты міндеттерін атқарудағы қабілеті төмен болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Мемлекеттік тіл саясаты – Государственная языковая политика. Алматы: Арқас, 2005. 294 б.

[2] Жұбанов Қ. Термин сөздердің спецификасы жөнінде/ Физика терминдері жайынан/ Математика терминдері жайынан // Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

[3] Кайдаров А. Доспехи и вооружения воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Материалы Международной конференции по алтаистике. Вена, 1972. С. 30-37.

[4] Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. Алматы: Санат, 1997. 123 б.

[5] Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976. 444 с.

[6] Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі (Қазақ терминологиясының негіздері). Алматы: Рауан, 1997. 240 б.

[7] Казахско-русский, русско-казахский терминологический словарь: Военное дело / Под общей редакцией М.Б.Касымбекова, научный руководитель проекта А.К.Құсайынов. Алматы: Издательская корпорация «КАЗакпарат», 2014. 568 с. Т. 11.

[8] Казахско-русский, русско-казахский терминологический словарь: Военное дело / Под общей редакцией проф.А.К.Құсайынова. Алматы: Рауан, 2000. 264 с. Т. 12.

[9] Орысша-қазақша әскерлік атаулары / Жалпы редакциясын басқарған Ш. Құрманбайұлы. Астана: 1С-Сервис, 2005. 136 б.